

Vəliyeva Şükufə Çingiz qızı⁴⁵

MÜASİR ABS NƏSRİNİ FORMALAŞDIRAN AMİLLƏR

Ümumdünya ədəbi prosesinin tarixini, onun müxtəlif dövrlərdə üzə çıxan meyllərini öyrənmək bizim milli ədəbi prosesin də qanun və qanunauyğunluqlarını çözmək baxımından, fikrimizcə aktualdır. Məlumdur ki, bu məsələ bizim ədəbiyyatşünaslıqda iki üsulla yerinə yetirilir: 1. Müqayisəli ədəbiyyatşünaslıq kontekstində, yəni, Azərbaycan ədəbi prosesinin hər hansı hadisəsini dünya ədəbi prosesinin bu və ya digər hadisəsi ilə müqayisədə öyrənmək, onların fərqli və oxşar cəhətlərini üzə çıxarmaq; fikrimizcə, bu, daha çox milli ədəbi prosesdə önəmli yer tutan, onun necə deyərlər, sifətini müəyyənləşdirən hansısa görkəmli söz ustasının ədəbi portretinə əlavə, tamamlayıcı cizgilərin əlavə edilməsi ilə səciyyələnir. Məsələn, milli ədəbi prosesin bir növ istiqamətini dəyişdirən, XVI əsrdən üzü bəri üslub dəyişməsi prosesində öz dövründə həlledici rol oynayan, Azərbaycan ədəbiyyatına Avropa formalarını gətirən M.F.Axundovun yaradıcılığını qərbi Avropa maarifçi sənətkarları ilə müqayisədə öyrənmək birincinin yerinə yetirdiyi missiyanı daha dəqiq konturlarla nəzərə çarpdırmaq müşayiət edilir. 2. Dünya ədəbi prosesinin konkret faktlarını öyrənmək, ölkənin mədəniyyət, humanitar təfəkkür tarixinə ekskurs etmək və beləliklə də dünya ədəbi prosesində önəmli yer tutan, ən müxtəlif parametrlər baxımından artıq ənənə yaradan hadisələri öyrənmək. Bizdə belə bir fikir formalaşmış ki, fransız ədəbiyyatını fransızlardan, Amerika ədəbiyyatını Amerika tədqiqatçılarından, rumin ədəbiyyatını rumin ədəbiyyatşünaslarından, yaxud polyak şeirini Polşada yetişən milli tədqiqatçılardan daha yaxşı öyrənmək mümkün deyildir. Fikrimizcə, bu, absurddur və heç bir elmi əsasa malik deyildir. Dünya ədəbiyyatşünaslığında bunun əksini sübut edən xeyli sayda nümunələr mövcuddur. Məsələn, “Azərbaycan” jurnalının keçən ilki nömrələrinin birində fransız tədqiqatçısı Pol Balanfanın bir yazısı çap edilmişdi: “Niyazi Misrinin mistik təlimlərində ruhani yoxsulluq və qara işıq”. XVII əsr türk mistik şairinin yaradıcılığını fransız tədqiqatçı dərinlən öyrənmiş, bu zaman özüne bir köynək uzaq olan ədəbi prosesin ayrı-ayrı hadisələrini müasir Türkiyə tədqiqatçılarından daha yaxşı incələyə bilmişdir. Mixail Baxtinin belə bir fikri məşhurdur ki, “ədəbi hadisə uzaqdan daha ayrıntılı şəkildə görünür”. Bu fikri iki istiqamətdə anlamaq mümkündür: a) uzaqdan, yəni müəyyən zaman keçdikdən sonra, b) başqa, fərqli ədəbi meyarlar baxımından. Bütün bunların nəticəsində ədəbi fakt və ya hadisə bütün dərinliyi ilə açıla bilər. Qeyd etmək yerinə düşər ki, bu kimi hadisələrin belə bir rakursda öyrənilməsi müasir Azərbaycan ədəbiyyatı və ədəbiyyatşünaslığı, habelə tənqidi üçün də faydalıdır. O mənada ki, ilkin olaraq, bizim tədqiqatın predmetini təşkil edən yazıçılar və onların dünyaca məşhur əsərlərinin ən müxtəlif metodikalar müstəvisində araşdırılması mükəmməl bədii mətnin öyrənilməsi yolunda faydalı ola bilər; ikincisi, adı çəkilən əsərlər geniş, yaxud ucsuz-bucaqsız məkan kimi götürüldükdə orada ən müxtəlif ədəbi hadisələr baxımından araşdırmaların aparılması bizim müasir ədəbi prosesin öyrənilməsi, hazırkı mərhələdə keçdiyi yolun və əldə etdiyi nəticələrin saf-çürük edilməsi baxımından həlledici addım sayıla bilər; üçüncüsü, adı çəkilən müəlliflər və onların tədqiqata cəlb edilən əsərləri müxtəlif dövrlərdə Azərbaycan dilinə tərcümə edilmiş, müxtəlif elmi müstəvidə artıq öyrənilmişdir. Uilyam Folknerin “Avqust işığı” romanı Tehran Vəlizadə tərəfindən tərcümə edilərək əvvəlcə “Xəzər” jurnalında, sonra isə Slavyan Universitetinin “150 cildlik dünya ədəbiyyatı kitabxanası” seriyasından ayrıca kitab şəklində çap edilmişdir. Bundan başqa Uilyam Folknerin hekayələri mərhum tərcüməçi Natiq Səfərov tərəfindən tərcümə edilib. O ki, qaldı müasir amerikan yazıçısı Pol Osterə bu barədə, zənnimizcə bizim ədəbi prosesdə məlumat yetərincə deyildir, halbuki onun bütün dünyada məşhur olan əsərlərini həm tərcümə etmək, həm də öyrənmək bizim ədəbi proses üçün faydalı ola bilərdi. Bir cəhəti də qeyd edək ki, Dostoyevski Peterburqu, Coys Dublini, Pamuk İstanbulu necə öz ədəbi dünyasının mərkəzi hesab edirsə, Oster də Nyu Yorku – Bruklini o cür yazır. Müsahibələrində Amerikaya olduqca maraqlı rakursdan baxan Osterin yaradıcılığından keçən qızıl xətt, təkcə onun məşhur trilogiyasında ümumiləşməyib, həm də onun bir neçə müsahibəsi var ki, bu müsahibələrində o, bütün yaradıcılığını xarakterizə edib. Pol Osterin bütün romanlarında onun qəhrəmanları güzgü kimi çiləklənib həm öz həyatlarına, həm də başqalarının ömrünə dağılıblar. Onun romanlarında qəhrəman yoxdur, səyahəti sevən, intellektli, hər şeyi şansa buraxan adamlar var. Bu adamların heç biri nə istədiyini bilmir – onlar postmodern dünyanın sakinləridir. Qısa şəkildə desək, hər iki yazıçının bədii sistemində Amerika iki istiqamətdə öyrənilir – Amerika ideya kimi və Amerika ideyadan doğan mif kimi. Məqalədə bu iki istiqamətin ardıcılığı, onların bir-birinə nüfuz etməsi və həm də ədəbi prosesin təkamül prosesi öyrənilir. Bu problemlərin öyrənilməsi müasirlik baxımından önəmlidir, hər şeydən öncə ona görə ki, araşdırmanın mərkəzində insan taleyi durur, bu insan tarixin müxtəlif dövrlərində mənəvi cəhətdən transformasiyaya uğrayır və bu günə, müasir həyata dəyişə-dəyişə gəlib çıxırlar. Ədəbiyyatın insanı keçmişdən bu günə hansı yöndə öyrənməsi sistemli şəkildə izah edilir.

Xüsusi ilə Pol Osterin yaradıcılığını ən müxtəlif yönəldən, məsələn, forma baxımından öyrənilməsi müasir elmi cərəyanların mahiyyətinə bələdlik baxımından faydalıdır. “Nyu-York trilogiyası”nda Pol Oster detektiv formasından ən müxtəlif məqsədlər üçün, həyatın ekzistensial problemlərini müasir kontekstdə izah edir. Pol Osterin postmodern konsepsiyası müasir dünya nəsrində ayrıca bir istiqamətdir.

XX əsrdə insanın və bəşəriyyətin başına gələn metamarfozalar hələ də öz həllini gözləyir və təəccüblü deyil ki, ədəbiyyat bu məsələnin həllinə cəhd edərkən, bədii təhlilin bütün mümkün variantlarından istifadə etməyə çalışır. Aydın məsələdir ki, modernizm müasir burjua sənətinin böhrana düşər olması kimi baxmaq olmaz. Modernizm sənətin inkişafında bütün ədəbi metodlar kimi qanunauyğun bir mərhələdir. Bir tərəfdən o, XIX əsrin sonu, XX əsrin əvvəllərində yaranan ictimai tarixi şəraitin sayəsində meydana gəlmiş, digər tərəfdən isə bu hadisə ədəbiyyat və sənətin daxili qanunauyğunluqlarına söykənir. Modernizmi realizmdən fərqləndirən

cəhət bədii ifadə vasitələrinin spesifikliyindən çox, sosial, psixoloji, bioloji, mənəvi və digər faktorların qarşılıqlı şərtlənməsi və qarşılıqlı bağlılığı haqqında realist təsəvvürü fəal şəkildə inkar edən insan konsepsiyasıdır.

Həm romantizm, həm də modernizm ABŞ ədəbiyyatının bədii yaradıcılıqda elə bir obraz tipinə əsaslanır ki, bu zaman simvola, pritça, alleqoriya və mifə müraciət qaçılmaz şəkil alır və bütün bunlar əsərin fundamentini təşkil edir. T.S.Eliotun şeirlərinin birində mifoloji kontekst başdan-başa ironiya ilə aşılanaşdır. T.S.Eliot antik irsdən çox xarakterik olan bir mifi bu şeirin süjetinin əsası kimi götürür. Digər əsərlərində olduğu kimi, bu şeirində T.S.Eliot insan həyatında başlıca rol oynayan iki cəhəti, erotika və zülmü yanaşı götürərək mənalandırır. T.S.Eliot qərb dünyasında ənənəvi xristian ideyasının bərpasına inanırdı. Onun konsepsiyasına görə dinə əsaslanmayan humanizm həyatı əsasdan məhurdur. T.S.Eliotun fikrincə, dünyada mövcudluğun üç səviyyəsi var: heyvan, insan və Allah. Əgər birinci səviyyəni aradan götürməli olsaq, insan öz səviyyəsində duruş gətirməyib, qaçılmaz şəkildə aradan götürülən səviyyəyə enər. İnsan yuxarıya meyilləndikcə, onun bu sıradakı orta vəziyyəti olduğu kimi qalacaq. Yuxarı səviyyəni və həmin səviyyəyə can atma şövqünü məhv etməli olsaq, dünyada çox şeyin yeri dəyişik düşər. Ona görə də, orta səviyyəni lazımi şəkildə saxlamaq üçün yuxarı səviyyənin sabit olması gərəkdir.

Ernest Heminqueyin "Əcəl zəngi" romanında da təqribən belə bir sxem öz bədii təcəssümünü tapmışdır. Ümumiləşdimənin realist üsulundan istifadə edən Ernest Heminquey üçün fakt – istiqamət və nəticələri hələ sənətkarın özünə də tam şəkildə aydın olmayan bədii tədqiqatın çıxış nöqtəsidir. Hətta belə bir təəssürat yarana bilər ki, modernist yazıçı fakt üzərində tam nəzarətə malik olduğu zaman realist yazıçı özü faktın əsirinə çevrilir və onun bətnində gizlənen mahiyyətin hesabına həqiqətə gəlib çatır. Faktın üzərində hökmranlıqla onun əsirinə çevrilmək arasında əhəmiyyətli fərq vardır. Modernist yazıçı onun niyyəti ilə əkslik təşkil edən bir fikir söyləyə bilməz; realist yazıçı ilə bu hər an baş verən bir hadisədir.

Müəllifin fikrincə, Teodor Drayzerin "Amerika Faciəsi" romanı obrazın realist şəkildə yaradılması qanunlarının təsiri altında ilkin yazıçı niyyətinin dəyişilməsinə nümunə ola bilər. T.Drayzerin bütün əsər mətni ilə ifadə etdiyi ideya bundan ibarət olmuşdur ki, ayrı-ayrı şəxsiyyətlər həyat şəraitinin amansız təzyiqləri altında heç bir gücə malik deyildir. Əsərin süjeti Suinin cinsi partnyorunu öldürməklə nəticələnən «kateqorik imperativlə» səsləşir. "Amerika Faciəsi" romanının müəllifinə şübhəsiz ki, gənclik illərində mütaliə etdiyi L.Tolstoyun "Kreyser Sonatası" əsəri böyük təsir bağışlamışdı. Gənc T.Drayzer yeni ideyalarla təmasının həyəcanını təqribən belə ifadə etmişdi ki, nə gözəldir L.Tolstoy kimi yazasan, bütün dünya da sənə qulaq kəsilər. L.Tolstoyun "Kreyser Sonatası" əsərində zorakılıq xristian humanizmi nöqtəyi-nəzərindən araşdırılır və məsələnin bu şəkildə araşdırılması gənc Teodor Drayzerin yaddaşında dərin izlər buraxır. Bu təsir daha sonralar öz əks-sədasını T.Drayzerin «Amerika Faciəsi» romanında müəyyən şəkildə tapsa da, tam vüsəti ilə ifadə olunmağa imkan tapmır, çünki dövrün naturalist konsepsiyası buna heç cür imkan vermirdi. T.Drayzerin irəli sürdüyü realizm konsepsiyası özünün kəskin sosial yönümü ilə fərqlənir. Bu realizmin əsasında duran insan konsepsiyası öz təbiəti etibarilə mürəkkəbdır. Teodor Drayzerin şəxsiyyətə təsir göstərən ictimai münasibətləri təhlil etmə üsulu ilə bu gerçəklik materialına Ernest Heminqueyin baxışı arasında konseptual fərqlər vardır. Yuxarıda Ernest Heminqueyin adını çəkdiyimiz və təhlil etdiyimiz "Frensis Makomberin uzun sürməyən xoşbəxtliyi" hekayəsində müəyyən cəhətlər var ki, (nümunə olaraq, T.Drayzer və digər yazıçıların əsərlərində dominant meylə çevrilən zorakılıq problemi və s.) Ernest Heminqueyin əsərində sadəcə zahiri fon rolunu oynamış və ümumiyyətlə həmin hekayədən hər hansı bir konkret ideyanı ayırmaq mümkün bir məsələdir. Bizə belə gəlir ki, bu, bilavasitə müəllifin öz bətnində iki əks qütbü ideal şəkildə birləşdirən qəhrəmanına münasibətini əks etdirir.

Uilyam Folkner öz yaradıcılığında insanı daha yaxşı və təmiz yaratmağa cəhd göstərirdi. Onun əsərləri insanların payına düşən əzab və əziyyət üçün ağırla aşılanıb.

Uilyam Folkner Yoknapatofa saqasını yaradarkən, öz qarşısına konkret olaraq xəyalında uydurduğu bu məmləkətin tarixini yaratmağı məqsəd qoymamışdı. Ancaq məsələnin obyektiv cəhəti bundadır ki, bütün detalları ilə Uilyam Folknerin böyüyüb başa çatdığı diyara bənzəyən Yoknapatofa xronoloji qaydada təsvir edilən hadisələr kontekstində bu vilayətin təqribən bir əsrə yaxın tarixini əhatə edir və bu tarix bütün toxumaları etibarilə canlı tarixdir. Uilyam Folknerin özünəməxsusluqla yaratdığı Yoknapatofanın canlı bədii tarixi tam şəkildə izlənildikcə, həm də anlaşılmaq baxımından mühüm əhəmiyyət kəsb edən detal və komponentlərlə tanışlıqdan sonra insanın qarşısında canlı bir mənərə açılır; artıq qeyd etdiyimiz bir xarakterik xüsusiyyəti bir daha təkrar edək ki, belə demək olarsa, Uilyam Folkner yaradıcılığında janr anlayışı son dərəcə şərti səciyyə daşıyır, yəni o mənada ki, Yoknapatofa saqasının mahiyyətini və orada təcəssümünü tapan hadisələrin xronologiyasını izləmək baxımından təkcə hekayələrin ayrıca şəkildə götürülüb araşdırılması kifayət deyildir. Hər şeydən əvvəl ona görə ki, Yoknapatofa saqasında bir bütöv tarix ehtiva olunmuşdur və bu tarix U.Folknerin həm hekayələri, həm də romanları vahid bir tədqiqat obyektinə kimi götürüldüyü zaman canlı toxuma funksiyası daşıyır. Əks təqdirdə, qeyd etdiyimiz kimi, Uilyam Folknerin həm hekayə və həm də romanlarında xaos şəkildə təkrarlanan, ilk baxışda oxucuda müəyyən və konkret bir təsəvvür yaratmayan hadisələr, epizodlar və personajlar kollajından baş çıxarmaq çətin olardı.

Uilyam Folknerin yaradıcılığı əvvəldən axıra kimi, bir sistem şəkildə götürülərək təhlil edildiyi zaman hər bir epizod və personaj Yoknapatofa tarixində özünün qanuni yerini tapır.

Amerika gerçəkliyində baş verən hadisələrə qarşı son dərəcə həssas olan Ernest Heminqueyin yaradıcılığında vətəndaş müharibəsi də bütün ağı-acısı və dəhşətləri ilə əks etdirilmişdir. Ancaq burada bir mühüm faktı qeyd etmək lazımdır ki, bu planda Ernest Heminquey iri miqyaslı müharibə səhnələri yox, qanlı müharibənin yaddaşda, beyində və şüurda açdığı sınımlar maraqlandırmışdır. Onu maraqlandıran məsələlər sırasında müharibənin insan taleyinə təsiri, onun normal məcrasını yolundan döndərərək, faciələrə tuş gətirməsi, habelə bütün bu axıdılan qanın və məşəqqətin içində insanın öz taleyi ilə təkbətək qalması mətləbləri mövcuddur. Nümunə kimi, biz "Firtinadan sonra" hekayəsini gətirə bilərik. Bu hekayədə Ernest Heminquey müharibənin dəhşətlərini, onun insan taleyində yaratdığı dönüşün tam mənasını açıqlamaq məqsədilə, təhkiyəçi funksiyasını on üç yaşlı Bayard Sartorisə tapşırır. Yazıçının təhkiyə boyu yararlandığı digər bədii-kompozisiya xüsusiyyətləri də ona əsl dramatik situasiyanı bir an içində komik səhnələrə çevirməyə imkan yaradır. Hekayə boyu müşayiət olunan bu tipli qəfil çevrilmələr əsərdəki hərəkətin kəskin dinamikasından xəbər verir... Fikrimizin təsdiqi olaraq XX əsr Amerika nəsrinin yaradıcılarının fikirlərini nümunə gətirə bilərik.

Bu mülahizələrin davamı kimi Uilyam Folkner öz qəhrəman və personajlarına istedikləri qədər azadlıq verməyinin üzərinə

vurğu salaraq qeyd edirdi ki, təhkiyənin məsuliyyətini onlar öz üzərlərinə də götürürdülər. Eyni zamanda, Uilyam Folkner yazırdı ki, «Hekayəni qələmə almamışdan əvvəl, yazıçı orada qoyacağı mətləbi özünün həqiqət haqqındakı təsəvvürləri ilə tutuşdurmalıdır» .

Gənc yazıçıların ortaya qoyduqları kitabları keçmiş zamanların böyük söz ustadlarının şedevrləri ilə tutuşduraraq, Uilyam Folkner belə bir nəticəyə gəlirdi ki, gənc yazıçıların qəhrəmanları sanki nəfəs almır və bu qədər insan kütləsinin yeri-göyü lərzəyə gətirən həyəcan və ehtiyaclarının sanki onlara heç bir dəxli yoxdur. Bu məqamda Uilyam Folkner özünün bütün yaradıcılıq təcrübəsini ortaya qoyan belə bir dəqiq mülahizə irəli sürür ki, həqiqət ona doğru yönələn ən müxtəlif nöqtəni nəzərlərdən zərrə qədər də asılı deyildir.

Ədəbiyyat :

1. Azərbaycan sovet Ensiklopediyası. Bakı, 1987.
2. Ernest Müller Heminquey. "Seçilmiş əsərlər". Bakı: Şərq-Qərb nəşriyyatı, 2011
3. Folkner Uilyam. Seçilmiş əsərləri, 1 cildə, Azərbaycan tərcümə mərkəzi, Bakı, 2005.

**Факторы формирования современной прозы США
РЕЗЮМЕ**

На самом деле является оригинальным текстом, который сделан из цельных сварных поверхностей. В прозаическом мышлении не так легко найти знаки мастерства Джи де Мопассана, Антона Чехова, Шервуда Андерсона и других. Во второй половине двадцатого века человек заново родился в литературе, приобрел новые художественные критерии, а в литературном процессе его акцент делался на неоткрытых аспектах. Исследователи полагают, что такие глобальные и когнитивные проблемы следует исследовать с точки зрения сочетания этих отдельных философских и художественных проблем с общими чертами индивидуальности в художественном мышлении и, в этом случае, важностью любой конкретной эпохи или системы поэта заставляет их работать на переднем плане.

**Factors shaping modern prose of USA
Summary**

No matter how genuine it sounds, wrote in fact the original text of which is made of solid welded substrates. In his prose thinking, it is not so easy to find signs from the mastery of Gi de Mopassan, Anton Chekhov, Sherwood Anderson, and others. However, the issue is not to whom these original texts resemble or to which examples, but to create a poetic system between different events, trends and conflicting concepts. Researchers believe that such global and cognitive issues should be investigated in terms of the combination of these individual philosophical and artistic issues with the common features of individuality in artistic thinking and, in this case, the importance of any particular epoch or poet's system. forces them to work in the foreground.

Rəyçi : f.e.d. , prof. Gülnar Abdullabəyova